

Tajemná moc rituálů

Vejdeme do obchodu, automaticky nakupujeme a ani nás nenapadne, že by nás chtěl obchodník podvést nebo nám ublížit. Lidstvo si za dobu své existence vytvořilo důmyslné mechanismy zajišťující spolupráci i mezi jedinci, kteří se v životě neviděli. Kdy přesně jsme si začali rituály vytvářet? V čem všem jsou pro nás důležité? Jak je možné, že nám pomáhají snižovat úzkost? A proč už se jich neúčastníme v takové míře jako kdysi? Nejen nad tím se zamýšlí religionista **Mgr. MARTIN LANG (35), Ph.D., z Laboratoře pro experimentální výzkum náboženství při Masarykově univerzitě v Brně.**

Religionista Martin Lang při etnografickém pozorování na Mauriciu.

■ Jaká je základní charakteristika rituálu?

Za rituál můžeme označit činnost, která se v neměnných sekvencích opakuje. Dám vám příklad z křesťanské mše. Kdyby člověk přišel na mši, kde by kněz řekl: „Dnes bychom mohli začít svatým přijímáním a až pak se pomodlíme,“ dost bychom se podivili. Mše má jasně daný harmonogram, účastníci vědí, jak má vypadat, kdy se vstává, kdy se kleká, kdy se modlí, a to proto, abychom rituálu všichni rozuměli a dokázali ho provést.

■ Najdeme u všech rituálů napříč celou společností nějaké jednotící společné prvky?

To je velice obtížné. Kultura se totiž nepředává dalším generacím jako přesná kopie. Neustále se mění, dochází k inovacím, a i proto vidíme v rituálech po celém světě obrovskou pestrost. Dají se v nich ale vysledovat charakteristické prvky, což je právě jejich pevně daná struktura, tedy jak a kdy přesně se musejí vykonávat. Dalším společným prvkem rituálu pak je, že nám není z pragmatického hlediska často jasné, proč je potřeba danou činnost vykonat.

■ Jak to myslíte?

Když jdeme vyplít zahrádku, víme, že to děláme proto, abychom ulevili zasazeným plodinám a měli lepší úrodu. Když ale provádíme rituál, často netušíme, proč je potřeba jej právě takto udě-

lat. Když se ptáme lidí, proč daný rituál provádějí, často slyšíme: „Protože se to tak vždycky dělalo.“ Nebo třeba víme, k čemu má rituál sloužit, ale neznáme mechanismy, které nám zaručí, že se po jeho vykonání stane to, co očekáváme. Například jak tanec deště zaručí, že skutečně bude pršet.

■ Proč jsou pro nás tedy rituály důležité?

Kolektivní rituál je z hlediska vývoje člověka zásadní, a to především proto, že zastává komunikační funkci. Účastí na

„Rituál má komunikační funkci.“

rituálu sdělujeme ostatním, kteří se jej také účastní nebo jej pozorují, něco důležitého o našich skrytých vlastnostech. Forma této komunikace se samozřejmě liší napříč různými kulturami, ale obecně můžeme říct, že rituál slouží k tomu, abychom sdělili svůj postoj k celému společenskému systému, jejíž rituál reprezentuje, a k normám, které ve společnosti regulují spolupráci.

■ Například?

Tak například křesťanství. Tím, že každou neděli chodíme na mši, dáváme ostatním vědět, že jsme křesťany a věříme v Boha. Tím se zavazujeme k tomu, že bu-

deme dodržovat normy, zákony a příkazy, které jsou s daným náboženstvím spojené. Nemusí to ale souviset pouze s náboženstvím. Například lékaři na promoci skládají Hippokratovu přísahu, která je k něčemu zavazuje. Komunikativní funkce je i tady velice jasná, obřadem informujeme ostatní o tom, jak se budeme v další části svého života chovat, a oni nás proto mo-

hou kontrolovat, zda to opravdu děláme. Náboženské tradice však jsou v tomto výjimečné tím, že regulují velkou část lidského života, od toho, jak se chovat ke svému protějšku, přes obchodní vztahy až po to, co se smí a nesmí konzumovat.

■ Kdy se u nás rituální chování vyvinulo?

Na základě srovnání s příbuznými primáty a studia vývoje lidského kognitivního (poznávacího, pozn. red.) systému jsme s kolegou Radkem Kundtem dospěli k závěru, že jednotlivá ritualizovaná gesta, jako že si například nakreslím značku na čelo nebo napodobuji něčí pohyby, což je nejjednodušší forma vyjádření ochoty spolupracovat, vznikla už několik set tisíc let před naším letopočtem. Nicméně kolektivní rituál, tak jak jej známe dnes, kdy jedinec předepsanou a neměnnou formou předvádí své skryté kvality ostatním a zavazuje se k dodržování určitých norem, vznikl někdy s nástupem Homo sapiens, kolem 400 až 300 tisíc let před naším letopočtem, kdy se už více používala velká ohniště, kolem nichž se lidé seškupovali, a kde tedy mohla taková skupinová komunikace probíhat.

■ Rituály tedy vznikly proto, že lidé potřebovali spolupracovat? Kdybychom nespolečně spolupracovali, pak si žádné rituály nevytvoříme?

▲ Sňatek je jedním z příkladů síly rituálu. I když je církevních svateb v současnosti pomálu, přesto se lidé berou a i pouhý úřední obřad mívá podobné prvky. „Lidé mají zkrátka potřebu něco takového udělat, i když je to mimo jednotnou církevní tradici,“ vysvětluje religionista Lang.

Je to jeden z logických závěrů. V našem výzkumu totiž vycházíme z poměrně zásadního faktu, že jsou lidé extrémně kooperativním druhem. Když to porov-

„Stovkami jehel si propíchnají kůži.“

náme s našimi nejbližšími příbuznými mezi primáty, pak u nich takovou míru kooperace na tak rozsáhlé úrovni, jako probíhá u nás, nenajdeme.

■ Četnost kolektivních rituálů u moderní západní společnosti postupně klesá.

Jak tedy řád ve společnosti udržujeme, když rituály, z nichž naše společnost vychází, neprovádíme?

Sice pro to nemám tvrdá data, ale řekl bych, že lidé stejně hledají způsoby, jak především přechodové události oslavit. Spousta lidí už sice nekřtí svoje děti, ale pořádá oslavu, která je jakýmsi přijetím nového člena rodiny. Podobně i když lidé nemají církevní svatbu, obřad a hostinu udělají. Mají zkrátka potřebu něco takového udělat, i když je to mimo jednotnou církevní tradici. Potřebu oslavit životní přechody tedy pořád máme, ale každý z nás má trochu jinou představu o tom, jak svět funguje a co je pro něj důležité.

■ Rituály tedy máme zakořeněné? Čím to?

Rituály nám pomáhají komunikovat naše skryté vlastnosti. Lidé mají i další fantastický nástroj, jak druhým mohou něco sdělovat, a to je jazyk. Zároveň v něm ale tkví jeden podstatný problém, a to, že si můžeme vymýšlet, či dokonce lhát. Mohu o sobě například tvrdit, že jsem neskutečně bohatý a velmi oblíbený, jenže když pak uspořádám svatební hostinu, na kterou mi skoro nikdo nepřijde, a budu na ní podávat jen chléb, ukáži lidem svoji opravdovou situaci. Rituál zkrátka ověří naše tvrzení. Rituály jsou totiž z evolučního hlediska často nákladné. K jejich provedení musím vynaložit buďto spoustu energie, nebo obětovat zdroje, například finanční. Naše laboratoř má například vlastní terénní stanici na Mauriciu, v tamilské komunitě, kde jednou ročně probíhá rituál Thaipusam Kavadi, jenž je velice energeticky náročný, a vnější pozorovatelé, kteří v dané komunitě nežijí, nemohou pochopit, proč se jej lidé účastní.

Rituál skákajících byků kmene Hamar v Etiopii.

■ Jak rituál probíhá?

Jedná se o asi šestikilometrové procesí, kdy jdou lidé po rozpáleném asfaltu od chrámu k chrámu, za plného slunce, a nosí na ramenou veliké a těžké ol-táře. Kůži si propíchají několika stovkami jehel a chodí na botách vyrobených z hřebíků. Pohled na něco takhle bolestivého je pro lidi mimo komunitu zarážející a vzniká tady otázka, proč jsou lidé ochotni snášet takovou bolest a rituálu se účastnit. Jednou z těch odpovědí je právě to, že tím komunikují svoji víru v danou náboženskou tradici a závazek dodržovat její pravidla. Já bych to neudělal, protože v dané náboženství nevěřím, ale oni tím říkají, že věří, dodržují normy a chtějí to takto bolestivě dokázat.

■ Kde se vzala víra v moralizující, vševědoucí a trestající bohy?

Za typicky moralizujícího boha můžeme považovat toho křesťanského či muslimského, který je definován tím, že ví, co lidé dělají, má nějaké zákony a normy, jejichž dodržování vyžaduje. V menších lovecko-sběračských společnostech se tyto moralizující bohové příliš nevyskytují.

■ Jsou věřící lidé morálnější?

Takhle paušálně se to říct nedá. Existují například výzkumy, které ukazují, že věřící křesťané méně podvádějí v neděli po mši, ale pak si to do jisté míry vynahrazují během týdne. Můžeme však říct, že v rámci dané náboženské komunity, kde většina lidí v moralizující bohy věří, více

spolupracují ti, kteří věří víc. Do toho, zda to znamená, že jsou morálnější, bych se ale nepouštěl.

■ Z výzkumů, které prováděli vaši kolegové, vyplynulo, že jsou nevěřící lidé vnímaní okolím hůře než věřící. Čím to je?

Tohoto výzkumu se účastnila moje kolegyně z laboratoře Eva Kundtová Klocová. Tentokrát se jej účastnilo třináct kultur včetně Česka a ukázalo se, že jsou právě ateisté častěji spojováni s nějakými negativními činy. Zajímavé na tom ale bylo, že měli stejný názor i sami ateisté. Takže zde lze vidět, že je v nás jakýsi stereotyp o tom, že jsou náboženští lidé morálnější a poctivější, zakořeněný. Ať už to je pravda, či nikoliv.

„Křesťané méně podvádějí v neděli po mši.“

■ Víra v moralizující bohy v minulosti zajišťovala především dodržování společenských norem a zajištění spolupráce. Kdo nám dnes boha v naší společnosti nahradil?

I v západní civilizaci je stále spousta zemí velice náboženských, ale máme samozřejmě i případy, jako je Česká republika nebo Dánsko, kde víra v tradiční institucionalizované náboženství upadá, a je proto namístě otázka, jak je možné,

že se taková společnost udržela. Jednou z možných odpovědí je, že nám funkce, které náboženství plnilo, přebírají sekulární instituce, jako je stát, vláda a především policie a soudy. Když to tedy zjednodušíme, pořád máme někoho, kdo nám říká, jak se máme chovat, kdo nás pozoruje a kdo nás trestá. Světské instituce tedy suplují jednu z funkcí náboženství, a to je kontrola dodržování spolupráce. Náboženství má ale mnohem více funkcí a jeho vymizení z veřejného života se pak projevuje především na individuální úrovni. O Čechách se tradičně mluví jako o ateistech, když se ale podíváme do sociologických průzkumů, zjistíme, že spousta lidí věří v horoskopy nebo třeba talismany. I když nám tedy sekulární instituce přebírají jednu vrstvu náboženství, což je dodržování norem, stále hledáme způsoby, jak využívat jiné funkce náboženství, například snižování nejistoty z budoucnosti.

■ Podle polského antropologa Bronisława Malinowského nám rituály pomáhají snižovat úzkost. V rámci svého výzkumu jste se se svým týmem rozhodl jeho hypotézu ověřit. Jak to dopadlo?

Bronisław Malinowski, který na počátku 20. století sledoval místní domorodce na Trobriandských ostrovech, asi 160 km severovýchodně od Nové Guineje, si všiml, že když jdou místní lidé lovit ryby do laguny, kde je to pro ně bezpečné a poměrně předvídatelné, žádný rituál nevykonávají. Nicméně předtím, než vyrazí lovit na otevřené moře, kde už je úspěch nejistý a může to být nebezpečné, vykonávají různé rituály. Protože Malinowski pozoroval výskyt rituálů právě v různých oblastech spojených s nejistotou, přišel s teorií, že rituál často vzniká z toho důvodu, aby lidé zmírnili svoji úzkost. Když se totiž ocitnou v nejistých a nebezpečných situacích, které nedokážou předvídat, nevědí, co se s nimi bude dít, a nemají nad situací kontrolu, vyvolává to v nich úzkost a hledají způsoby, jak kontrolu znovu nabýt. V tu chvíli se jako náhražková činnost objevuje rituál. Během dvacátého století se pak této teorii věnovala spousta dalších antropologů, ale experimentálně ji nikdy nikdo neověřil, a tak jsme se toho chopili my.

■ Jak experiment probíhal?

Jeden experiment probíhal na Mauriciu, kde jsme měli dvě skupiny účastníků vý-

▼ **Australský domorodec hrající na didgeridoo, dřevěný dechový hudební nástroj, který je jedním ze symbolů Austrálie. Hudba na didgeridoo má pro původní obyvatele rituální význam, často doprovází léčebné obřady i slavnost iniciace mladých příslušníků kmene a jeho zvuk při obřadech reprezentuje hlasy duchů.**

**Sběr
fyziologických
dat během
rituálu chození
po mečích na
Mauriciu.**

zkumu a za pomoci standardního psychologického způsobu jsme obě skupiny přivedli v úzkost. Když chcete lidi uvést v úzkost, řeknete jim, aby si připravili veřejnou prezentaci na nějaké téma, kterou pak budou muset prezentovat před odborníky. Protože víme, že je to pro ně najednou nejistá situace, neboť jsou žádostí zaskočení, nevědí, co přesně mají říkat a jací odborníci je budou poslouchat, způsobí jim to úzkost. Jednu skupinu jsme pak nechali, aby si před vystoupením provedla rituál ve svém chrámu, druhou jsme nechali po stejnou dobu sedět v uzavřené místnosti bez toho, aby mohla rituál vykonat. Následně jsme chtěli porovnat, jak se změnila míra úzkosti v jednotlivých skupinách. A opravdu se nám ukázalo, a to jak na pocitové úrovni, kdy nám lidé odpovídali v dotaznících, tak na fyziologické úrovni, kdy jsme měřili variabilitu srdečního tepu, že se lidem, kteří si mohli rituál vykonat, snížila úzkost rychleji.

■ Protože se svěřili do péče bohů, kteří jim s úzkostí pomohli?

Odpovědí bude několik. Bohové totiž nemají pouze vševědoucí a trestající funkce, ale mohou nám i pomáhat. Což může být jeden z důvodů. Neměnné charakteristické prvky se ale objevují také v individuálním rituálu, který lidé vykonávají o samotě. Může se jednat o pohyb nebo vyřčené modlitby, jež známe nazpaměť a jsou předvídatelné, a právě to nám může pomáhat snižovat úzkost z nepředvídatelné a nekontrolovatelné budoucnosti.

■ Čili člověka zřejmě dokáže uklidnit předvídatelný a opakující se pohyb, možná i když ho třeba dělá poprvé a do té doby ho neznal. Je v nás tedy nějak evolučně zakotveno, že nás rituály skutečně úzkosti zbavují?

Ano, když se vrátíme k rituálu na Mauriciu, je jasné, že tam hraje roli i něco jiného. Lidé tam mají své rituály zafixované, protože se je od mala učí, a tudíž by na ně měly mít větší efekt. My jsme se ale podívali na nízkoprahové mechanismy lidské mysli, kdy lidé prováděli pohyby, jež jim sice byly cizí, ale měly jasnou strukturu, a proto je uklidňovaly.

„Větší efekt mají rituály kolektivní.“

■ Mají na nás větší uklidňovací efekt rituály, které provádíme kolektivně, nebo individuálně?

Větší efekt budou mít jistě rituály kolektivní, ale to z toho důvodu, že u nich můžeme mluvit také o sociální podpoře souvěrců, kteří se za mnou po rituálu zastaví, sdílejí se mnou mé problémy a zároveň vědí, že jsem dobrý věřící.

■ Existují ovšem i rituály, jako třeba ženská obřízka v Africe, které úzkost naopak navozují.

To určitě ano. Nejenže nám rituály umožňují říkat něco o nás dalším lidem, ale jejich pomocí mluvíme také sami

k sobě, a to především v těch přechodových rituálech. Kdy jsem dítě, a kdy muž? Kde je ta hranice? Provedení přechodového rituálu, který je bolestivý a vyvolává ve mně úzkost, mi jasně určuje moji novou identitu a závazek ke skupině, jenž z ní vyplývá. Ostatním pak ukazuje, že se nebojím podstoupit bolest pro svoji skupinu a bude na mě spolehnouti.

■ V západních civilizacích je stále větší počet úzkostných lidí. Může to být dáno také tím, že z našeho světa kolektivní rituály pomalu mizí?

Účast na rituálech, které jsou svázané s konkrétním viděním světa, ať už je to náboženská tradice, nebo nějaká sekulární ideologie, nám pomáhá určit, co je správně a co špatně, jak se máme chovat, co se bude dít za rok, jakým způsobem máme co slavit, kdy máme odpočívat a jak máme dělat to či ono. V dnešních individualizovaných společnostech, z nichž rituály pomalu mizí a lidé se již neúčastní jednotného vidění světa, protože mají své vlastní formy, pak lidé mohou postrádat jakýsi řád a jistotu. O tom ostatně mluvili už sociologové v 19. století. Kvůli tomu žijí lidé v nejistotě, takže si myslím, že to tím do jisté míry být může. Tady je ale potřeba ptát se dál. Proč už se tyto rituály neprovádějí? A proč už nejsme ochotni účastnit se jednoho rituálu, tak jak jsme byli zvyklí? To je výzva pro budoucí výzkumy.

Veronika Tardonová